

Архангельська А. М.

«ЧОЛОВІК» У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Рівне : РІС КСУ, 2007.— 448 с.

Антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ став протягом останніх десятиліть провідним у мовознавчих студіях. Рецензована праця є цінною вже завдяки заявленій у її назві проблемі — «чоловік» у слов'янських мовах, адже подібні праці від початку їх появи в 60-х роках минулого століття до наших днів засвідчують значно менший інтерес до мовного образу чоловіка порівняно з образом жінки. Крім цього, ономасіологічне спрямування монографії становить значний інтерес, оскільки останнім часом дослідницькі акценти переважно зміщуються в напрямку текстово-дискурсивних та когнітивно-ономасіологічних студій.

А. М. Архангельська ставить перед собою складне завдання — виявити позамовні й власне мовні, об'єктивні й суб'єктивні чинники та механізм процесу надання чоловікові як об'єкту позамовної дійсності імені, що передбачає вихід у мовотворчу площину. Враховуючи той факт, що процес іменування як акт мовотворення недоступний безпосередньому спостереженню, авторка монографії рухається в аналізі від уже наявних у мові форм, поєднуючи таким чином семасіологічний та ономасіологічний підходи, що дає їй можливість простежити рух людської думки від змісту до форми його мовного вираження. Питання про те, *яке ім'я, як і чому* отримує чоловік, вирішується на максимально широкому мовному матеріалі із залученням словотвірних, семантичних, синтаксичних (аналітичних), фразеологічних та відфразеологічних номінантів на позначення чоловіка, засвідчених словниками загального типу трьох порівнюваних мов. Відмова в дослідженні від «магії слова» як єдиної одиниці номінації видається важливою з огляду на дві обставини. По-перше, поєднання в одному ряді різних за способом номінації маскулінізмів дозволяє виявити їх номінативну активність у різних типах номінантів особи чоловічої статі, по-друге, дає можливість розкрити номінативну своєрідність «бачення речі» носіями різних мов.

Термінологічно та методологічно відмежувавшись від досить модних нині гендерних студій, які здійснюються переважно під

гаслами феміністичної або маскуліністичної ідеології, авторка приймає позаідеологічну позицію «третьої сторони» — неупередженого спостерігача за виявами й рефлексіями маскуліності й фемініності у слов'янських мовах та культурах з метою максимально об'єктивного та лінгвістично коректного вивчення образу чоловіка у порівнянні з образом жінки в цілком об'єктивно маскуліноцентрично зорієнтованій мові.

Бачення автором шляхів вирішення поставленого завдання визначає структуру рецензованого монографічного дослідження, яке складається з чотирьох розділів: «Маскуліність як гносеологічна, соціокультурна та мовна категорія», «Процес вербалізації фрагмента позамовної дійсності “чоловік”», «Мотиваційний аспект номінаційної макросистеми “чоловік”» та «Ономасіологічний аспект зіставного аналізу маскулінізмів у слов'янських мовах».

У першому розділі увагу зосереджено на маскуліності як пізнавальній та культурно-мовній категорії в етногенезі та філогенезі, що глибоко й ґрунтовно вивчається в єдності та взаємодії з категорією фемініності. Методологічне значення такого підходу є незаперечним, адже дослідницька орієнтація на відрив маскулінного від фемінінного унеможливить їх обопільне вичерпне розуміння. Маскуліноцентричність мови, як переконливо доводить авторка, залежить від соціокультурних впливів. Вона доказово спростовує такі чотири основні «докори» феміністично зорієнтованої лінгвістики мові за її маскуліноцентричність, як нібито домінування чоловічого як загальнолюдського (отожнення понять «людина» і «чоловік»); уживання імен чоловічого роду на позначення осіб жіночої статі; примат чоловічих форм там, де йдеться про представників обох статей; полусна протиставленість маскуліності в якісному (позитивна та негативна оцінка) й кількісному відношеннях. Дослідницька позиція «стороннього спостерігача» дозволила А. М. Архангельській, чітко аргументуючи витоки, вияви та рефлексії маскуліноцентричності в досліджуваних мовах на прикладі системи родо-особових номінантів (як

маскулінізмів, так і фемінітивів), висловити своє ставлення до проголошеного феміністками («мовно-сексуального приниження жінки») і фактично стати на мовний захист маскулінного, звинувачуваного феміністками в деспотизмі, експансії, гегемонії, сексизмі тощо: «Таким чином, маскуліноцентричність мови — факт об'єктивний, незаперечний, такий, що має соціокультурне підґрунтя й вимагає до себе не агресивно-упередженого, а виваженого та лінгвістично коректного ставлення. Асиметричний образ жінки в культурі та мові щодо образу чоловіка є результатом домінування маскулінного над фемініним і очевидних “дискримінацій” не виявляє» (с. 90).

Розпочинаючи дослідження мовного образу чоловіка, авторка чітко визначає лінгвістичний статус маскулінізму як об'єкта дослідження. Максимально широкий погляд на розуміння маскулінізму як *popina masculina* зумовлений аспектом дослідження, його спрямованістю на всебічний аналіз номінативного акту як процесу надання особі чоловічої статі імені. Він відкриває можливість охоплення якнайширшого мовного матеріалу — від номінантів загального та індикативного типу, що потенційно можуть іменувати чоловіка (*особа, постать, індивід*), номінантів кваліфікативного та характеристивного типів (*селянин, гончар, західняк, християнин*), номінантів-оцінок (*симпотяга, красень, нездара, осел, з ключа батіг, мамин синок*), до так званих фемінізованих маскулінізмів — номінантів на позначення особи чоловічої статі, маркованих у той чи інший спосіб жіночим родом (*баба, ганчірка*). Поєднання у вивченні онтології імені чоловіка мовного та позамовного (передусім культурного) чинників є вмотивованим методологічним кроком.

Провідними в другому розділі монографії є думки про значущість форми на позначення певного змісту, про особливий статус суб'єкта-номінатора у процесі іменування, про вмотивованість (невипадковість) вибору імені особи чоловічої статі та про те, що пошук закономірностей номінації (вибору форми на позначення певного змісту) повинен здійснюватися на матеріалі системно організованих рядів маскулінізмів, що експлікують певну ідею. Теза В. фон Гумбольдта про наявність зв'язку та «узгодженості» між звуком і думкою в цьому розділі проходить своєрідну апробацію. Центром перетину векторів номінативного взаємодій, на думку А. М. Архангельської, є суб'єкт-номінатор. Номінативний процес, таким чином, визначається взаємодією об'єкта в сукупності незліченної кількості ознак, який сприймається суб'єктом, і суб'єкта як поліознакової сутності (його уявлення про об'єкт, його оцінки

об'єкта й оцінного ставлення до форми, максимально прийнятної для вербалізації певного позамовного змісту). Номінація-вибір, на думку авторки, відбувається під впливом усієї суми знань про чоловіка — своєрідних детермінант маскулінності, представлених у концептуальній картині світу, ознаки, зосередженої у сфері еталонних уявлень про особу чоловічої статі (бажаних у чоловікові характеристик з погляду національної лінгво-культурної спільноти). Саме тут А. М. Архангельська вбачає впливову силу імені, вигоди переважної номінативної орієнтації на антиеталон чоловіка: за її переконанням, маскулінізмові властива ілюкативна сила, зорієнтована на перлюкативний ефект, адже об'єкт-номінат у цій сфері номінації перетворюється на адресата. Форма імені, таким чином, розуміється як прецедентний феномен.

А. М. Архангельська чітко визначає чинники, що, на її думку, мотивують та стимулюють вибір імені, пропонує пов'язувати об'єкт, його ім'я та номінатора як поліознакову сутність через явище вмотивованості. За авторською концепцією, свідомість суб'єкта-номінатора сягає певних досить чітко окреслених протомотиваційних сфер отождолення смислів, які виявляються потенційними донорами на шляху вибору імені. Авторка монографії переконана, що закономірності, які виявляються внаслідок такого аналізу, пов'язані не лише із системними та асистемними потенціями мови, польотом фантазії самого суб'єкта-номінатора, але й культурною значущістю форми. На численних доказових прикладах дослідниця демонструє, як глибоко культурний за своїм змістом архетип «чоловік» корелює з культурно-цивілізаційною та знаково-культурною значущістю форми на його позначення.

Заявлена в розділі необхідність імітації номінативного акту як свого роду лінгвістичний експеримент (у розумінні Л. В. Щерби) реалізується у вигляді запропонованої восьмикомпонентної мотиваційної структури імені чоловіка (номінатор як творець іменування, зміст поняття, номінат-мотиват, номінативна ознака-мотив, протомотивативні структури, мотиватор з його внутрішньою формою, асоціативна мотивувальна ознака, ім'я-маскулінізм), яка, на думку авторки, максимально враховує всі чинники, впливи та взаємодії складників номінативного акту.

Третій розділ, присвячений мотиваційному аспектові маскулінізмів, розпочинається пошуком оптимальних параметрів систематизації мовних фактів з метою ономаціологічного аналізу. Авторка вмотивовує вибір семантико-ідеографічного принципу, який дозволяє виявити окремі типи номінантів залежно від номінативного завдання та прагматичної інтенції номінатора, його оцінки

об'єкта йменування. Система маскулінізмів у такому контексті являє собою ономасіологічну макросистему, яку структурують ономасіологічні мікросистеми, визначені у праці як ономасіологічні парадигми. Ономасіологічна парадигма стає операційною одиницею аналізу з метою пошуку тенденцій та закономірностей у виборі форми імені особи чоловічої статі.

Мотиваційний аспект ономасіологічної макросистеми «чоловік» досліджено залежно від специфіки покладеної в основу йменування ономасіологічної ознаки (релятивні, кваліфікативні номінанти, номінанти — власне оцінки). Аналіз багатого мовного матеріалу наводить авторку на думку про зв'язок протомотивативних сфер із номінативним завданням та прагматичною інтенцією суб'єкта-номінатора, про специфіку вираження категорії маскуліності в мотиваційних структурах номінантів. Такий підхід дозволив А. М. Архангельській виявити специфіку мотивативних структур ономасіологічних парадигм різних типів шляхом поєднання засад компонентного аналізу та компонентного синтезу, зробити цікаві узагальнення про співвідношення типологічного й генетичного у процесі та результатах вербалізації виявів і рефлексій особи чоловічої статі в українській, російській та чеській мовах. «Реальне співвідношення генетичного та типологічного у виборі форми, — підсумовує дослідниця, — може бути виявлене лише на підставі системного зіставлення за чітко визначеними параметрами. Саме так вдається простежити “різність” світобачень носіїв порівнюваних мов на тлі проблеми вибору форми імені чоловіка. Загалом же таке комплексне бачення форми маскулінізму як “узгодженості” між звуком і думкою, вибір якої мотивується та стимулюється мовними й позамовними чинниками, уможливить вивчення номінантів особи чоловічої статі в ономасіологічній площині з точки зору того, як зміст маскулінізму орієнтується на форму його вираження, як відбувається мовне освоєння позамовної дійсності, як ім'я чоловіка відкривається суб'єкту йменування через взаємодію його концептуальної та мовної картин світу» (с. 182).

Четвертий розділ є ілюстрацією практичного застосування ономасіологічної парадигми маскулінізмів як об'єкта системного зіставного аналізу, адже саме системи маскулінізмів на позначення спільної ідеї уможливають бачення закономірностей у виборі імені чоловіка, виявляють систему онтологічних та семантичних асоціацій, що супроводжують процес номінації в кожній мові. Дослідниця чітко визначає принципи (системного підходу, семантичний і функціональний) та етапи тристороннього зіставлення:

- 1) зіставлення за кількісними параметрами мовного структурування мікросистем макросистеми «чоловік»; 2) зіставлення за номінативною активністю окремих типів номінації в межах ономасіологічної парадигми певного типу; 3) зіставлення за індексом густоти ословленості семантичних ознак, що становлять зміст поняття; 4) зіставлення за індексом номінативної активності протомотивативних сфер та протомотивативних моделей у процесі мовної об'єктивації певної ознаки; 5) зіставлення способів вираження маскуліності в межах ономасіологічної парадигми; 6) зіставлення співвідношення мовних та позамовних чинників, що визначають номінацію-вибір; 7) інтерпретація міжмовних кореляцій — відношень збігу, розбіжностей, міжмовних лаун та способів їх компенсації в зіставлюваних мовах. Можливості ономасіологічної парадигми як операційної одиниці в зіставному плані ілюструються на прикладі однієї парадигми — характеристики чоловіка за наявністю / відсутністю розумових здібностей, інтелекту. Вибір саме цієї ономасіологічної парадигми чітко мотивується, а тому рішення авторки зосередитися на вербалізованих мовою розумових здібностях особи чоловічої статі не викликає запитань чи заперечень.

Розділивши номінанти за вектором оцінності, авторка йде таким шляхом: спочатку на підставі дефініційного аналізу семантичних структур складників ономасіологічної парадигми визначає систему «суміщених значень» — семантичних компонентів, актуальних у вербалізації даної ідеї в розглядуваних мовах, потім спостерігає, як саме ці ознаки об'єктивуються в кожній мові з огляду на форму їх мовного втілення. Вивчаючи семантичну та мотиваційну структури парадигми у взаємодії, дослідниця виявляє спільне й відмінне у процесі ословлення чоловіка розумного та нерозумного (дурня) в досліджуваних мовах, намагається дати вмотивовані пояснення інтермовному та інтрамовному, окреслює систему протомотивативних моделей, що корелюють у свідомості українського, російського та чеського суб'єктів-номінаторів з уявленнями про розумного і дурня, визначає впливи культурної значущості форми на можливість її транспонування у форму маскулінізму.

Цей розділ, на нашу думку, містить тонкі й глибокі спостереження за мовним образом чоловіка, за способами експлікації маскуліності у порівнюваних мовах, за шляхами «самовираження» суб'єкта-номінатора в контексті вибору ілюквативно зорієнтованої форми маскулінізму. Залучення історико-етимологічного аналізу дозволило з максимальною мірою вірогідності простежити всі етапи процесу «народження» імені чоло-

віка та висвітлити специфічне бачення світу носіями української, російської та чеської мов у номінативному процесі.

У цілому монографія відзначається чіткою структурованістю, незаперечною логікою викладу та доказовістю ілюстративного матеріалу (цьому значною мірою сприяють численні скрупульозно виконані таблиці з кількісними показниками), коректністю висновків та узагальнень. Зокрема, заслуговують на увагу спостереження та висновки про те, що «аналіз мовних фактів вживання чоловічих родо-особових номінантів на позначення жінки (без жодних зневажливих чи принизливих конотацій) дозволяє говорити не про дискримінацію, не про витіснення номінантів жіночого роду номінантами чоловічого роду, а про їх тісну взаємодію, про збагачення, поповнення репертуару номінантів жінки номінантами чоловіка без жодних додаткових прагматичних інтенцій, а в деяких випадках навіть навпаки — з позитивним прагматичним потенціалом» (с. 81–82), що «не свідчать на користь повноцінної протиставленості чоловічого як позитивного та жіночого як негативного в мові й факти номінативної транспозиції чоловічого на жіноче та жіночого на чоловіче (так звана маскулізована фемінінність та фемінізована маскуліність) — навпаки, вербалізація саме чоловічого через жіноче може вважатися “дискримінаційною”, якщо все ж поставити собі за мету пошуки гендерних дискримінацій у мові» (с. 89), що «національна специфіка маскулінізмів <...> полягає не у вираженні номінантом змісту (який є переважно універсальним, загальнолюдським), а у формі вираження цього змісту. Відповідно можна говорити про відносну специфічність змісту та специфічність форми на позначення цього змісту» (с. 179), що «тенденція до маскулінізації у слов'янських мовах по-різному корелює з тенденцією до мовної фіксації родо-статевої ознаки. За наявності в кожній із них розгалужених систем фемінізуючих формантів російська мова, що має найбільшу їх кількість, тяжіє до аналітичного способу родо-статевої диференціації, українська мова — до синтетичного (за умови сприйняття й аналітичних конструкцій), чеська мова виявляється зорієнтована лише на синтетичний спосіб родо-статевої кореляції, яка в цій мові є явищем регулярним» (с. 384).

Здійснене А. М. Архангельською дослідження переконливо засвідчило перспективність вивчення номінації як акту мовотворення в напрямку пошуку закономірностей вибору імені на позначення об'єкта позамовної дійсності. Багатовекторність номінативного процесу, спостережена на широкому мовному матеріалі, виявила велику кількість проблем, дотичних до процесу надання особи

чоловічої статі імені, які чекають на своє розв'язання.

Високо оцінюючи оригінальну теоретичну працю А. М. Архангельської, дозволимо собі висловити деякі зауваження.

Хоча загальний підхід до маскулінного, маскулінізму, маскулінізації не викликає заперечень, авторці поряд зі своїм розумінням наведених термінів варто було б окреслити їх зміст і в загальнонауковому контексті. Надто вже по-різному вони тлумачаться в медицині, психології, соціології, лінгвістичній гендерології, до того ж ці терміни не включають до лінгвістичної метамови й енциклопедичні словники української, російської та чеської мов.

Як уже зазначалося, монографія добре структурована, проте в ній явно бракує висновків до кожного з розділів.

Поліпарадигмальність та міждисциплінарність рецензованого дослідження підтверджена вичерпним списком літератури лінгвістичного, культурологічного, соціального, історичного, філософського тощо спрямування, на яку авторка часто покликається в тексті монографії. Не зрозуміло тільки, на які правила передачі іношомовних прізвищ вона спиралася при транслітерації таких прізвищ, як *Ельмслев* (с. 9), *Нікітєвич* (с. 13), *Заиц* (с. 34), *Черемісіна* (с. 95), *Серебрєнніков* (с. 107, 120, 127), *Красільнікова* (с. 143), *Алексєєнко* (с. 178), *Ді Пьетро* (с. 302) та ін.

У монографії трапляються не властиві нашій мові слова і звороти: *справедливості ради* (с. 75), *екстралінгвістичні* замість *екстралінгвальні* (с. 78, 103), *обумовлений* замість *зумовлений* (с. 149), *взаємообумовленість* замість *взаємозумовленість* (с. 78), *відносяться* замість *належать* (с. 78, 91, 102, 321, 382), *виступає в якості* замість *виступає як* (с. 107, 222, 359), *вірно* (*фіксує*) замість *правильно* (с. 120), *образ мислення* замість *спосіб мислення* (с. 128), *направляти* замість *спрямовувати* (с. 137, 146, 361), *відношення* замість *ставлення* (с. 179, 220, 267, 273), *границі тотожності* замість *межі тотожності* (с. 206), *об'єм поняття, значення* замість *обсяг поняття, значення* (с. 207, 246, 260, 388) та ін. Помічено помилки в закінченнях форм родового відмінка іменників чоловічого роду: *еталону* замість *еталона* (с. 35, 37, 271), *фрагменту* замість *фрагмента* (с. 3, 102, 104, 123, 137, 138, 203, 212, 229, 373), *маскулінізма* замість *маскулінізму* (с. 102, 124, 129, 141, 150, 156, 275), *мотива* замість *мотиву* (с. 226), *фактору* замість *фактора* (с. 254), *об'єкту* замість *об'єкта* (с. 260, 326), *тома* замість *тому* (с. 291). Не завжди дотримано чергування прийменників у — *в*, сполучників *і* — *й*, нерідко натрапляємо на збіг трьох і навіть чотирьох голосних: *і у об-*